

ещца спосабам лагічнай аперацыі ўключэння. Яны сустракаюцца ў канструкцыях з простаю мовай, якая «ўключаецца» ў семантычную структуру сказа і ўказвае на значэнне асобы: *І ўздых, як быццам боль які: – // У лесаруба хлеб цяжкі! – І да мяне: – // А ты, блазно, // Чаго угледзеўся ў акно?* (П. Броўка). Выражэнне персанальнасці на аснове логіка-семантычнага ўзаемадзеяння заўсёды абумоўлена сэнсавай спалучальнасцю. Аднак у большасці эліптычных канструкцый катэгорыя персанальнасці не актуалізуецца: *Паўзком – на лінію!* (А. Дзялендзік).

1.3.4 Кампенсаторная функцыя парадгмы структурна-сінтаксічных мадыфікацый

Параметры тыпалогіі поліфункцыянальнасці словаформ. Важную ролю ў выяўленні моўных механізмаў, якія забяспечваюць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова, адыгрываюць фактары, што вызначаюць характар поліфункцыянальнасці словаформ. У мовазнаўстве функцыянальны дыяпазон словаформ даследаваўся выключна на матэрыяле дынамічных сінтаксічных адзінак (Г. А. Золатава, А. М. Мухін, М. У. Усєватдава). Лічым мэтазгодным праводзіць сістэматызацыю на аснове парадгмы структурна-сінтаксічных мадыфікацый *эліптычная канструкцыя – вытворная канструкцыя – канструкцыя з імпліцытнай семантыкай*, што ахоплівае адзінкі дынамічнага сінтаксісу і ў якой з’ява поліфункцыянальнасці набывае выражаны характар. Пры гэтым у функцыянальны дыяпазон словаформы ўключаюцца не толькі сінтаксічныя, а і семантычныя функцыі.

Асноўным параметрам тыпалогіі выступае спосаб ідэнтыфікацыі семантыкі словаформы ў парадгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый. Структураванне кампенсаторнай прыкметы дазваляе вылучыць тыпалагічна істотныя прыкметы – спосабы ідэнтыфікацыі семантыкі словаформы: трансфармацыйную парадгму кантэкстуальнае і логіка-семантычнае ўзаемадзеянне кампанентаў і характар сінтаксічных сувязей і адносін – канстантны або пераменны, на аснове якіх створана адпаведная сістэматызацыя (класіфікацыя). Граматычная форма словаформы выступае базавай адзінкай сістэматызацыі. Падобная метадалогія дазваляе не толькі ўстанавіць функцыянальны дыяпазон словаформ, але і сістэматызаваць фактары іх поліфункцыянальнасці ў адпаведнасці з тыпалагічна істотнай прыкметай.

Аснову колькасных параметраў складае функцыянальны дыяпазон словаформ у розных структурна-сінтаксічных мадыфікацыях. Высокая ступень прадуктыўнасці словаформы (здольнасць выконваць розныя семантычныя ролі і сінтаксічныя функцыі) сведчыць пра стабільны характар сінтаксічнай з’явы.

Ідэнтыфікацыя семантыкі словаформы (канструкцыйна-аманімічнай) у адпаведнасці з трансфармацыйнай парадгмай дазваляе кваліфікаваць фактар

поліфункцыянальнасці як **канструкцыйна-трансфармацыйны**. Падобны фактар прыдатны для сістэматызацыі функцыянальнага дыяпазону словаформ у парадыгме мадыфікацый *эліптычная канструкцыя – вытворная сінтаксічная канструкцыя*. Для пабудовы функцыянальна-сінтаксічнай парадыгмы словаформы патрабуецца адпаведная кваліфікацыя сінтаксічнай адзінкі на аснове тыпалагічна істотнай прыкметы, у якасці якой выступае канстантны характар сінтаксічнай сувязі і адносін і пераменны характар граматычных форм. Канстантны характар сінтаксічных сувязей і адносін уласцівы для ўсіх элементаў парадыгмы – канструкцый з кантэкстуальным эліпісам і ўсіх відаў сінтаксічных пераўтварэнняў – як са зменай, так і без змены класа слоў.

Кампенсацыя сэнсу ў канструкцыях з кантэкстуальным эліпісам надзвычай выразная: апушчаны дзеяслоў дубліруецца сродкамі кантэксту: *Маці пайшла ў хату. Хутка і дзеці – за ёй* (Г. Марчук). Ідэнтыфікацыя семантыкі словаформы (а значыць, і кампенсацыя сэнсу) у вытворных канструкцыях – працэс больш складаны. Сінанімічныя сінтаксічныя пераўтварэнні дазваляюць кампаненту набываць розныя граматычныя формы (роднага, давальнага, творнага і іншых склонаў) і змяняць лексіка-граматычны клас. Поліфункцыянальнасць словаформы пры такіх умовах набывае выражаны характар, і, адпаведна, яе функцыянальны дыяпазон будзе найбольшым. Напрыклад, словаформа ў форме вінавальнага склону ў *россып* паводле фармальных прыкмет адносіцца да залежных. Аднак трансфармацыйная парадыгма канструкцыі *Зноў стук. Ледзяны. // Халодны. Бы ўяўны. // Так б'е калатун. // І думкі – ў россып* (Т. Бондар) указвае на адсутнасць рэфэрэнтных класцей і наяўнасць прэдыкатыўных: *Думкі – ў россып* ← *Думкі рассыпаюцца* (прэдыкат пры гэтым акцыянальны). У адносіны канструкцыйнай поліфункцыянальнасці названая канструкцыя ўступае з эліптычным сказам тыпу *Маці – у хату*. Сінтаксічныя адносіны і сувязь у абедзвюх канструкцыях захавваюцца, нягледзячы на сінанімічныя пераўтварэнні, і кваліфікуюцца як прэдыкатыўныя / каардынацыя (1) і падпарадкавальная / прасторавыя (2). Функцыянальны дыяпазон словаформ будзе наступным: прэдыкат (акцыянальны) – лакатыў. Ён можа быць папоўнены за кошт уключэння ў аналіз эліптычных канструкцый з іншымі тыпамі прэдыкатаў, якія вызначаюць семантычную функцыю словаформы.

Тыпалагічна істотнай прыкметай выступае таксама пераменны характар граматычных форм у вытворных канструкцыях, які і стварае спрыяльныя ўмовы для іх поліфункцыянальнасці. Напрыклад, у аддзяслоўных наміналізаваных канструкцыях прэдыкат можа набываць форму вінавальнага склону: *То смех, то слёзы* (Т. Бондар), творнага: *І вясёла ў нас, і жыва, // Аднакутвалі, і годзе – // Хто – за вышыўкай ці швівам, // Хто ад кніжак не адходзіць* (П. Броўка) (за *вышыўкай* ← *вышывае*) і інш. Неабходна адзначыць, што значны функцыянальны дыяпазон словаформ у парадыгме *эліптычная – вытворная* канструкцыі абу-

моўлены характарам пераўтварэнняў (са зменай і без змены класа слоў), пры якіх прэдыкат набывае практычна любую форму назоўніка або прыметніка.

Канструкцыйна-трансфармацыйны тып поліфункцыянальнасці словаформ набывае ўніверсальны характар у сінтаксічнай сістэме беларускай мовы. Ступень прадуктыўнасці словаформы ў падобных парадыхмах найбольшая. У сінтаксічнай сістэме беларускай мовы назіраюцца два віды парадыхм структурна-сінтаксічных мадыфікацый:

- эліптычная канструкцыя – вытворная канструкцыя без змены класа слоў. Характарызуецца тым, што суб’ект і прэдыкат захоўваюць прыналежнасць да лексіка-граматычнага класа і змяняюць толькі форму – пераўтвараюцца часткова;
- эліптычная канструкцыя – вытворная канструкцыя са зменай класа слоў. Характарызуецца зменай лексіка-граматычнай прыналежнасці прэдыкатыўнага кампанента.

Кваліфікацыйнымі прыкметамі ў абодвух выпадках выступаюць кантэкстуальныя сродкі і наяўнасць або адсутнасць трансфармацыйнай парадыхмы, напрыклад: *Ён – з **папаўнення**... Малады...* (А. Дударэў) ← *Ён прыбыў з **папаўнення*** – эліптычная канструкцыя і *Прызнаўся ў варварстве сваім, // Бо я – з тых **мужыкоў**, // Якія толькі рукам вераць* (Максім Танк) ← *Я той **мужык*** – вытворная канструкцыя.

Важным фактарам поліфункцыянальнасці словаформ у такіх парадыхмах выступае ступень прадуктыўнасці граматычнай формы, тып прэдыката і від пераўтварэння. Выяўлена, што дыяпазон семантычных функцый словаформ прама прапарцыянальны колькасці іх сінтаксічных функцый. Найбольшую колькасць функцый ахопліваюць словаформы ў форме меснага і роднага склону, што абумоўлена здольнасцю ўжываць практычна ўсе сінтаксічныя функцыі і семантычныя ролі – ад прэдыкатыўных да атрыбутыўных. Калі да гэтага дадаць «новыя» ролі, набытыя ў выніку сінанімічных пераўтварэнняў, і ўлічыць колькасць тыпаў прэдыкатаў і сфер праяўлення прэдыкатыўнай прыметы, то атрымліваецца значны функцыянальны дыяпазон. Напрыклад, словаформа ў форме меснага склону *у + назоўнік* мае значны функцыянальны дыяпазон (табліца).

Табліца – Функцыянальны дыяпазон словаформы *у + наз.*

Форма словаформы	Характар базавых сінтаксічных пераўтварэнняў	Тып прэдыката	Семантычная функцыя	Ілюстрацыі
Назоўнік М. скл. у + наз.	Эліпіс у перафразаванай канструкцыі	Акцыянальны	Фінітыў - 2	<i>Шчасце знойдзем у працы.</i> <i>Бяссмерце – у дзеях і Айчыне</i> («Чырвоная змена»)

Форма словаформы	Характар базавых сінтаксічных пераўтварэнняў	Тып прэдыката	Семантычная функцыя	Ілюстрацыі
	Вытворная канструкцыя без змены класа слоў (назоўнік М. скл. ← назоўнік Н. скл.)	Рэляцыйны	Прэдыкат	<i>І бяссмерце – у дзецях і Айчыне</i> (Т. Бондар)
	Эліптычная канструкцыя	Экзістэнцыйны	Лімітатыў	<i>Усё мае працяг жыцця: // Нітка – у туга навітым клубку, // Дарога – у імкненні не небасхіл, // Песня – у сабгаласах рэха, // Зерне – у хлебе надзённым, // Любоў – у сонечнай усмешыцы дзіцяці</i> (Максім Танк)
	Вытворная канструкцыя без змены класа слоў (назоўнік М. скл. ← назоўнік Н. скл.)	Рэляцыйны	Прэдыкат	<i>Шчасце ў імкненні наперад</i> («ЛіМ»)
	Эліптычная канструкцыя	Экзістэнцыйны	Лакатыў	<i>У вёсках – і школы, і бібліятэкі</i> («Савецкая вёска»)
	Эліпсіс у перафразаванай канструкцыі	Рэляцыйны	Лімітатыў	<i>Сон – ён толькі сон, не болей. // Сіла – у вечнай празе волі. // Толькі б ведаць міг, // Калі адарвацца ад зямлі</i> (Т. Бондар)
	Вытворная канструкцыя без змены класа слоў (назоўнік М. скл. ← назоўнік Н. скл.)	Характарызацыйны	Прэдыкат	<i>Ні старое гміны, // Знік і войт-забойца – // У сям’і адзінай – чырвонаўсходцы</i> (П. Броўка)
	Эліптычная канструкцыя	Статыўны	Лімітатыў	<i>У іх позірках – горыч, і боль, і яшчэ штосьці такое, ад чаго на душы ў Зязюлі моташина</i> (А. Дзялендзік)
	Эліптычная канструкцыя	Экзістэнцыйны	Лакатыў	<i>У палату зараз не заходзьце. У Міхала жонка</i> (В. Шымук)

Форма словаформы	Характар базавых сінтаксічных пераўтварэнняў	Тып прэдыката	Семантычная функцыя	Ілюстрацыі
	Вытворная канструкцыя са зменай класа слоў (назоўнік ← прыметнік)	Характарызацыйны	Прэдыкат	<i>Не бачыш, што ў яго (Васіля) – жонка, дзіця ў яго (І. Мележ)</i>
	Вытворная канструкцыя без змены класа слоў (назоўнік М. скл. ← назоўнік Н. скл.)	Рэляцыйны	Прэдыкат	<i>Сцяпан – у салдатах. Тры гады ўжо (З. Бядуля)</i>
	Эліптычная канструкцыя	Экзистэнцыйны	Лакатыў	<i>Дзеці – у хаце (Г. Марчук)</i>
	Перафразаваная канструкцыя	Акцыянальны	Прэдыкат	<i>Ён пазірае прагна ў вышыню, // Далоньку сцісну цёплую ў знямозе, // Зманю свайму дзіцяці ўпершыню, // Скажаўшы, што жураўлікі – ў дарозе (Р. Баравікова)</i>
	Эліптычны сказ з імпліцытнай семантыкай	Характарызацыйны	Характарызацыйная прэдыкатывная прыкмета	<i>Закахалася яна. А ён – у інтэрнаце (А. Макаёнак)</i>
	Вытворная канструкцыя са зменай класа слоў (адпрыметнікавая наміналізацыйная)	Статыўны	Прэдыкат	<i>Чалавек, якога правяраюць, – у разгубленасці (А. Макаёнак)</i>
	Вытворная канструкцыя са зменай класа слоў (адпрыметнікавая наміналізаваная)	Характарызацыйны	Прэдыкат	<i>Глядзіць, Тамаш насустрач раптам. // Відаць, ён толькі што з касьбы: // У пыле ўся яго апратка // І твар ад поту аж рабы (Н. Гілевіч)</i>
	Вытворная канструкцыя са зменай класа слоў (аддзеяслоўная наміналізаваная)	Акцыянальны	Прэдыкат	<i>О, як тут ціха, дзіўныя малюнкi. // І строгія партрэты – ўсе ў маўчанні (Р. Баравікова)</i>

Форма словаформы	Характар базавых сінтаксічных пераўтварэнняў	Тып прэды- ката	Семантыч- ная функ- цыя	Ілюстрацыі
	Вытворная канструкцыя са зменай класа слоў (аддзеяслоўная наміналізаваная)	Акцыянальны	Аб'ект	<i>У зброі надзвычайная патрэба. І дровы... // Гарады спавіў мароз</i> (Г. Бураўкін)
	Эліптычная канструкцыя	Экзистэнцыйны	Лакатыў	<i>У хаце – дзеці: Лёдзя з мужам...</i> (Н. Гілевіч)
	Эліпсіс у перафразаванай канструкцыі	Характарызацыйны	Дэскрыптыў	<i>І ў позірку – цяжкі падзол</i> (В. Зуёнак)
Усяго:	Тыпаў сінтаксічных канструкцый: 6	Тыпаў прэдыкатаў: 5	Семантычных функцый: 6	

Такім чынам, устаноўлена, што сінтаксічныя сінанімічныя пераўтварэнні здольны сфарміраваць значны функцыянальны дыяпазон словаформы, нягледзячы на канстантны характар сінтаксічных адносін. Унікальны характар набывае словаформа, калі суадносіны яе формы і функцыі не маюць сістэмнага характару, а абумоўлены метрыка-рытмічнай арганізацыяй верша: *А тут – у белі каласоў // Яна красуняй босіць. // Яна свая паміж вятроў, // Між туманоў і росаў* (П. Броўка). Названыя канструкцыі з характарызацыйнымі прэдыкатамі аманімічных форм не ўтвараюць. Поліфункцыянальны характар словаформ у парадыгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый *эліптычная – вытворная канструкцыі* рэгулюецца інтэрпрэтацыйнымі моўнымі механізмамі, якія і вызначаюць від сінанімічных пераўтварэнняў.

Кампенсаторныя ўласцівасці **кантэкстуальна-катэгарыяльных** фактараў заключаюцца ў кантэкстуальнай абумоўленасці катэгарыяльных змен (змена сінтаксічнай і семантычнай функцый словаформы) у парадыгме *эліптычная – эліптычная канструкцыі*. Тыпалагічна істотнымі прыкметамі ў дадзенай сістэме выступаюць характар сінтаксічнай сувязі і адносін – канстантны (пры змене семантычнай функцыі і захаванні сінтаксічнай) або пераменны (пры змене семантычнай і сінтаксічнай функцый адначасова) і від структурна-сэнсавага паказчыка.

Від катэгарыяльных змен са зменай семантычнай функцыі і з захаваннем сінтаксічнай характарызуецца канстантным характарам сінтаксічных сувязей і адносін. Функцыянальны дыяпазон сінтаксем абумоўлены тыпам прэдыката і сферамі яго праяўлення. Тып прэдыката, у сваю чаргу, вызначаецца на аснове

тыпалагічна істотнай прыкметы – віду структурна-сэнсавага паказчыка. Напрыклад, паказчыкам сінтаксічных і семантычных функцый словаформы ў форме творнага склону (з + назоўнік) выступаюць пераважна залежныя кампаненты: яны размяжоўваюць тып прэдыката, а разам з тым і семантычныя функцыі словаформ: рэлянт ад каагенса: – *Вы б дзядзько, етыя штучкі з якой **равесніцай** сваёй. З цёткай Сарокай бы* (І. Мележ); – *Вы б з **равесніцай** сваёй. У адным пакоі. Удавіх весялей будзе, – раіла цётка маладзенькай дзяўчыне, відаць, студэнтцы* (А. Бялёвіч) або сілу ад сродку: *Прайшлася віхура. Дрэвы наваліла долу. Парк засыпала гразёю і пылам. Сцежкі – сухім лісцем і ламанымі веткамі* (Т. Хадкевіч); *Настаўнікі і вучні напрацавалі плённа. Пазасыпалі сцежкі пілавіннем. Стадыён – зямлёй і пяском* («Савецкая вёска») і інш.

Пераменны характар сінтаксічных сувязей і адносін уласцівы для парадыгм, дзе словаформы (пераважна іменныя) змяняюць іерархічны статус (могуць быць як прэдыкатыўнымі, так і залежнымі). Кампенсаторную функцыю ў такіх парадыгмах выконваюць кантэкстуальныя сродкі – прэдыкатыўныя або залежныя кампаненты, якія фарміруюць адпаведныя сінтаксічныя сувязі і адносіны. На базе пэўных сінтаксічных сувязей і адносін будзеца семантыка-сінтаксічная парадыгма іменных словаформ. Найбольшы функцыянальны дыяпазон набываюць словаформы іменнага тыпу (4), або інфінітывы (3), што абумоўлена іх здольнасцю ахапіць найбольшую колькасць сінтаксічных функцый (ад прэдыкатыўнай да атрыбутыўнай). Эпітэсіс дзеяслова ў большасці выпадкаў нейтралізуе сінтаксічныя сувязі і адносіны, таму ў працэсе функцыянавання дамінантны характар належыць паказчыку сінтаксічных сувязей і адносін, ролю якога выконваюць кантэкстныя сродкі: экспліцытна выражаныя дзеяслоўныя выказнікі або залежныя кампаненты. Натуральна, што сінтаксічныя сувязі задаюцца названым паказчыкам і абумоўлены яго характарам – гэта і вызначае сінтаксічную функцыю залежнай словаформы. Семантычная функцыя словаформы вызначаецца тыпам прэдыката або сферай яго праяўлення. Напрыклад, функцыянальны дыяпазон словаформы ў форме роднага склону *без + назоўнік* у парадыгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый выконвае сінтаксічныя функцыі: дапаўненне – азначэнне – прэдыкат і семантычныя: каўзатыў – прэдыкат: *Птушка нішто без песні. Чалавек – без мары* (А. Карпюк); *Гэты чалавек – без мары. І без надзеі* (В. Каваль); *Чалавек без мары... Нікчэмны. Пусты* (Янка Брыль). Бінарную парадыгму ўтвараюць кампаненты, што карэлююць з прэдыкатам, – адасобленыя азначэнні, дапаўненні і параўнанні: *За паваротам паказаўся малады лес. Потым стары сад, **пасаджаны да вайны*** (В. Каваль); *Мы ўбачылі хутарок, густа аздоблены зелянінай. Хвойны лясок быў маладым. Затое сад – **пасаджаны да вайны*** (Ю. Кулік). Функцыянальны дыяпазон словаформы абумоўлены не яе формай, а знешнімі фактарамі – здольнасцю структурных паказчыкаў фарміраваць разнастайныя сінтаксічныя сувязі ўзамен нейтралізаваных.

Нязначныя кампенсаторныя ўласцівасці **логіка-семантычных фактараў** вызначаюць унікальны характар падобнай з’явы. У парадыгме такіх мадыфікацый і сінтаксічных сувязі, і сінтаксічныя адносіны маюць пераменны характар, паколькі логіка-семантычнае ўзаемадзеянне паміж кампанентамі вызначае функцыю словаформы, якая кваліфікуецца як імпліцытная сінкрэтычная (форма і функцыі не супадаюць). Функцыянальны дыяпазон словаформы вызначаецца не толькі нейтралізацыяй першасных сінтаксічных сувязей і адносін і фарміраваннем новых, але і набытай імі ў выніку семантычнай імплікацыі.

Тыпалагічна істотная прыкмета – пераменны характар сінтаксічных сувязей і адносін – абумоўлена кантэкстуальнымі і логіка-семантычнымі фактарамі. Кантэкстуальныя фактары праяўляюцца ў прамой кампенсацыі эліпсаванага дзеяслова сродкамі кантэксту. Логіка-семантычныя фактары будуюцца на ўзаемадзеянні кампанентаў, пры якіх словаформа набывае новую імпліцытную функцыю. Поліфункцыянальны характар інфінітыва абумоўлены не толькі нейтралізацыяй першасных сінтаксічных сувязей і адносін і фарміраваннем новых, але і набытай імпліцытнай семантыкай. Функцыянальны дыяпазон інфінітыва ўключае 5 сінтаксічных функцый і 4 семантычныя, дзве з якіх кваліфікуюцца як імпліцытныя: *Сёстры хацелі адначыць. Мы – **пагуляць*** – выказнік / прэдыкат; *Маці пайшла паліць гуркі. Бацька – **пакасіць*** – акалічнасць мэты / інфінітыў; *Вучні мелі жаданне пагуляць. Настаўнікі – **пачаць** заняткі* – азначэнне; – *Ты куды?* – *Толькі **паліць** капусту* – акалічнасць месца / лакатыў (імпл.); – *Ты надоўга?* – *Толькі **ўскапаць** грады* – акалічнасць часу / тэмпаратыў (імпл.).

Іменныя словаформы набываюць поліфункцыянальны характар дзякуючы спецыфічнаму семантычнаму напаўненню, якое абумоўлена як логіка-семантычнымі фактарамі, так і сінанімічнымі пераўтварэннямі. Спецыфічнасць семантычнага напаўнення заключаецца ў тым, што эліптычная канструкцыя з лакатывам тыпу *Мы – да бульбы* абазначае не толькі кірунак руху, але і працу на гэтым аб’екце. Такія з’явы складаюць канструкцыйна-семантычную адметнасць беларускай мовы. Функцыянальны дыяпазон словаформ у парадыгмах вар’іруецца ў межах трох кампанентаў – прэдыкат, лакатыў, тэмпаратыў.

1.3.5 Механізмы рэгулявання кампенсаторнай функцыі кампанентаў у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова

Сістэма моўных механізмаў адлюстроўвае законы і заканамернасці, што рэгулююць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Кампенсацыя эліпсіса ажыццяўляецца з дапамогай моўных сродкаў розных узроўняў – сінтаксічнага, марфалагічнага, лексічнага, фанетычнага, таксама можа быць абумоўлена логіка-семантычнымі фактарамі (імпліцытная семантыка). Клас моўных механізмаў, што рэгулююць функцыянаванне эліптычных канструкцый, павод-